

HANGÁCSI ZSUZSANNA

KORUNK FÁBRY ZOLTÁNJA

■ Fábry Zoltán neve nem ismeretlen a *Korunk* olvasói előtt. Az első folyamban (1926–1940) a lap munkatársaként mint csehszlovákiai* író harcos hitvallásaival „tizenöt éven át, Gaál Gábor főszerkesztő mellett a legszerveesebben kapcsolódott a lap nevéhez”.¹ 1928 és 1940 között a folyóiratban százkét írás jelent meg tőle, többnyire társadalmi tematikájú publikáció, esszé, pamflet; összehasonlításképp: ugyanabban az időben a szintén csehszlovákiai magyar író Morvay Gyula huszonegy, Forbáth Imre nyolc alkalommal publikált a lapban a már fentebb jelzett időintervallumban.

A második folyamban (1957–1989) hét írását olvashatjuk. Fábry élet(műv)ének lezáródásával 1970-től publikációit felváltják a róla szóló megemlékezések, tanulmányok. A második folyamban szám szerint harmincnégy szól teljes egészében róla; természetesen sokkal több helyen említik egy-egy mondat erejéig. A harmadik folyam (1990-től napjainkig) két Fábryról szóló, a Fábry-utóélet irányultságát vizsgáló tanulmányt tartalmaz: Gáll Ernő: *Fábry Zoltán, a „felelő ember”* (1997) és Máté László: *Štos via Košice* (2015) címmel; tőle egyetlen írás sem olvasható. Hogyan lehetséges, hogy az első és második folyamban tanúsított érdeklődés Fábry iránt a harmadik folyamban ennyire visszaesett? Mi lehet az oka, hogy Fábry nevével csak a *Korunk* történetét összegző írásokban találkozunk? Miért nem látszanak ma időszerűnek Fábry hajdan aktuális kérdései, válaszai? Mi tette érdekessé a maga idejében, miért merült feledésbe napjainkban?

Elsőként érdemes arra az eseményre irányítani a figyelmet, ami jelentősen befolyásolta a Fábry-recepciót. Talán nem túlzás az az állítás sem: a csehszlovákiai magyar irodalomban, többnyire az *Irodalmi Szemle* lapjain a kilencvenes évek elején zajló úgynevezett Fábry-vita újraírta a róla való gondolkodást. A folyóirat egyik szerkesztője, Hizsnay Zoltán 1991-ben provokatív pamfletjeiben párbeszédet kezdeményezett a csehszlovákiai magyar irodalom helyzetéről és annak megkerülhetetlen alakjáról: Fábryról. Pontosabban arról a kulturális, irodalmi örökségről, amit ki-kí a maga módján értelmezve magáénak vall, és a jövőben is, más számára is követendő példának tart. Hizsnay szerint a csehszlovákiai magyar írók nagy része Fábry vélt és valós örökségére hivatkozva próbálja legitimálni jelenlétüket az irodalmi életben, mivel „művészetük – nincs”.² A sarkos kijelentés és az egész polémia háttérében az az 1990-es évek során, részben a rendszerváltásnak köszönhetően felerősödő irodalomszemlélet sejt-

*A ma már idegenül csengő „csehszlovákiai” megnevezés annak az időszaknak a tárgyalásánál szükséges, amikor a magyar kisebbség Csehszlovákia lakosságának volt a része, vagyis 1993. január 1. előtt. Gyakran használatos a cseh/szlovákiai, (cseh)szlovákiai elnevezés is, ami jelzi többek között, hogy a magyar kisebbség ezen az államalakulaton belül inkább a szlovák, mint a cseh nép tagjaival áll szoros kapcsolatban.

hető, mely szerint az irodalomnak egyáltalán nem feladata olyan többlet-
elvárások teljesítése, mint a politikai ideológia kiszolgálása, a magyar
nyelv ápolása vagy a magyar identitás erősítése, hanem célja az esztétika-
ilag magas szintű művészeti produktumok létrehozása. Hizsnyai szerint
a csehszlovákiai írók nagy része Fábryra hivatkozva továbbra is az iro-
dalom többletfeladatait előtérbe helyező gyakorlatot kívánja folytatni. Cs.
Gyimesi Éva 1990-ben Visky Andrással folytatott beszélgetéséből kiderül,
hogy ehhez hasonló gondolataival Hizsnyai egyáltalán nem volt egyedül:
„A fiatalok egészen odáig mennek [...], hogy kijelentik: azok, akik ennek
a kisebbségnek az intézményeit töltik ki, saját tevékenységük értelmét kí-
vánják legitimizálni ezzel a közösségi orientációjú és mindenkire kiter-
jeszteni akaró ideológiával. A fiatalok némiképp joggal tekintik ezt a
»kollektivista« ideológiát egyfajta mítosznak és önáltatásnak.”³

Bár a vita jelentősége kétségtelen, túlzás lenne azt állítani, hogy ez a
véleménycsere okozta Fábry napjainkban tapasztalható mellőzöttségét.
Hizsnyai vitázó esszéi nem rombolták le Fábry kultuszát. Ha csak a szá-
mokat nézzük: az *Irodalmi Szemlében* 1990-től 2000-ig – nem mellesleg:
Hizsnyai vitázó cikkeinek köszönhetően – harmincegy írás jelent meg ró-
la, illetve vele kapcsolatban, vagyis pontosan ugyanannyi, mint 1970 és
1980 között, a polémia előtt. Úgy tűnik, valójában mindegy, hogy az adott
személyről, munkásságáról pozitív vagy negatív állítások születnek: amíg
bármilyen kontextusban foglalkoznak vele, kultusza épül. A kultusz ellen-
sége – mint Porkoláb Tibor már a könyvének címében világossá teszi – a
felejtés.⁴ Pontosán az a jelenség, ami a Fábry (irodalmi) recepcióját illető-
en napjainkban tapasztalható.

A *Korunk* ezekben az években nem reflektált közvetlenül a vitára, Kán-
tor Lajos az *Irodalmi Szemlében* fejtette ki véleményét.⁵ A Fábry-vitára
utal vissza, igaz, több év távlatából, nagyon szűkszavúan Gáll Ernő a már
említett 1997-es tanulmányában. Egyrészt sajnálatosnak tartja, hogy
Fábry hagyatékát nem tartják méltónak a gondozásra, támadások kereszt-
tüzébe került, másrészt azt gondolja: a jelentős írók kapcsán – és Fábry
szerinte kétségtelenül az volt – kialakuló „nézeteltérések a vitalitás meg-
nyilvánulásai is lehetnek”.⁶ Különösen igaz ez olyan korokra, amikor nagy
társadalmi változások rendítették meg az élet megannyi területét a politi-
kától kezdve a kultúrán keresztül az irodalomig.

Az aktuálpolitika alighanem rendkívül fontos tényező Fábry megítélé-
sének kérdésében. Erre utal az is, hogy tanulmánya kiindulópontjaként
Gáll Fábry jóval halála után kiadott naplórészleteire⁷ tekint, melyek szép-
irodalmi elemzéseket, elmélkedéseket nem, politikai megállapításokat,
véleményeket viszont nagy számban tartalmaznak. Az 1945 és 1948 kö-
zött, vagyis a jogfosztottság éveiben⁸ írt naplóbejegyzések 1991-ben jelen-
tek meg kötetbe rendezve. A naplók fontosságának – talán nem túlzás ezt
mondani: kulcsfontosságának – kérdésében minden irodalmár egyetért, a
naplóíró Fábryról még Hizsnyai is elismeréssel szól.⁹ Meghatározó műről
van szó Gáll Ernő szerint is: „oldalain kifejtett – évtizedeken át lappangó
– felismerések és következtetések különös relevanciát nyertek éppen a
fordulat éveiben. Ezek a naplójegyzetek megkerülhetetlenné váltak az
egész Fábry nevével fémjelzett gondolatvilág minősítésében, s a fasizmus-
antifaszizmus kérdéskörét szintén új megvilágításba helyezik.”¹⁰ Mint arra

Gáll is utal a tanulmány további részében, Fábry nem a szocializmusért, hanem a fasizmus ellen harcolt. „Szerződészegés esetén felmondhatok”¹¹ – írja. Naplóból világosan kitűnik, hogy a szerződészegés megtörtént: a szocializmust ugyanolyan romboló rendszerként látja, mint a fasizmust. Fábry „mégsem mondta fel a szerződést. Nem szakított, hanem 1948 után, a meginduló pozsonyi *Új Szó* hasábjain és másutt militáns közíróként ismét jelentkezik”.¹²

Felmerül a kérdés: tehetett-e mást? Említettük, hogy a *Korunk* első folyamának szerkesztésében aktív szerepet vállalt – ennek egyik oka, hogy ez idő szerint a hajdani Csehszlovákia területén nem volt a *Korunk*hoz hasonló országos terjesztésű, magyar társadalmi, irodalmi folyóirat. A Csehszlovákiához csatolt magyar terület az 1920-as évekig kulturálisan Budapest vonzaskörében élt. A folyóirat-kultúra hagyományának hiánya hosszú ideig lehetetlenné tette az országos szintű sajtótermékek működtetését. Turczel Lajos szerint a két világháború közötti időszakban és a második világháború végéig „több mint hatszázötven (cseh)szlovákiai magyar lap létezett”,¹³ irodalmi és napilapok egyaránt, melyek általában alig értek meg egy-egy évfolyamot. Az okot az anyagi támogatás, politikai szándék hiányában éppúgy kereshetjük, mint az olvasóközönség érdektelenségében.

Hiába minden igyekezet a csehszlovákiai magyar irodalmárok részéről, az államhatalom csak 1948-ban tette lehetővé a már említett *Új Szó* nevű napilap nemcsak megalapítását, de megtartását is. Bár az *Új Szó*nak volt irodalmi rovata, a csehszlovákiai magyar írók szándékában állt létrehozni egy irodalmi fórumot; erre az eseményre 1958-ban került sor az *Irodalmi Szemle* megalapításával. A kelet-közép-európai szocialista tömb együtt-mozgását figyelhetjük meg abban a véletlennek aligha nevezhető eseménysorban, hogy Magyarországon ugyanebben az évben indult el a *Jelenkor*, egy évvel korábban a *Kortárs*. A *Korunk* szintén 1957-ben indult újra, minden bizonnyal hasonló történelmi folyamatok hívták életre; ezeket Győrffy Gábor a kommunista tömbön belüli szellemi mozgástér kiszélesedésében látja.¹⁴

Indulása idején az *Irodalmi Szemle* (főszerkesztője Dobos László, de főmunkatársként Fábryt jelölte meg) abszolút lojalitást mutatott az államhatalommal szemben. Hasonlóan a második *Korunk*hoz „alapvetően az a körülmény határozta meg, hogy egy totalitárius [...] pártállami rendszerben fenntartott nemzeti kisebbségi kultúrintézményként”¹⁵ működött. S mint elsősorban nemzeti, kisebbségi s csak aztán irodalmi, társadalmi, kulturális fórum nem engedhette meg, hogy önnön létezését, havi megjelenését bármi is veszélyeztesse. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a *Szemle* óvatosságon alapuló szerkesztési elvei nemcsak a számos csehszlovákiai magyar folyóirat megszűnésének tapasztalatai alapján, hanem a *Korunk* szerkesztési elveinek mintájára szerveződnek, és Fábry *Korunk*-beli szerkesztői éveit idézik. Gaál Gábor, a *Korunk* akkori főszerkesztője 1929-es levelében a *Korunk* szerkesztésével kapcsolatosan óvatosságra inti Fábryt: „Amikor azt írtam önnek, hogy hatósági beavatkozások és hasonlók, akkor egyáltalán nem a személyemről volt szó, hanem arról volt szó, hogy a lapnak mint fórumnak, mint önmagát tételező pozíciónak a megóvására érzékenyen vigyáznunk kell. A lapot érheti betiltás!! Márpe-

dig Ön is nagyon jól tudja, hogy milyen nehéz egy lapot bevezetni, megszervezni, megcsinálni. Most már megvan a *Korunk*, tehát az első kötelesség a szerkesztők részéről ezt a bázist megtartani. Személyi félelmekről tehát itt nincs szó, hanem arról, hogy igenis vigyázni kell arra, ami már megvan.”¹⁶

Visszaulva a folyóirat történeti kitekintő elején feltett kérdésre: tehetett-e mást Fábry, mint hogy 1948-ban, a jogfosztottság éveit követően belevágott a „semmi talajáról”¹⁷ másodszor újrainduló csehszlovákiai magyar kulturális élet szervezésébe – ahogy lehetett:¹⁸ megalkuvások és kompromisszumok árán. Többek között Dobossy László szerint ebben a történelmi helyzetben nem lehetett mást tenni.¹⁹ Hízsnyai véleménye markánsan eltér ettől: „A megmaradásnak – meggyőződésnek – nem lehet ekkora ára. És véleményem szerint nincs is. Különben nem lenne érdemes megmaradni.”²⁰ Egy későbbi írásából: „És nem igaz, hogy nem volt más megoldás. Volt. Igaz, csak egy.”²¹ Hízsnyai Fábryt idézi naplójából: „A szellemember sokat tehet: sztrájkolhat. Nem adja hozzájárulását, igenét és igazolását a hatalmi világnézetnek.”²² Nem a Fábry-vitához kapcsolódva, de hasonló gondolatokat vall Cs. Gyimesi Éva Doina Corneához írott nyílt levelében: „Meggyőződés, hogy a diktatúra körülményei közepette az értelmiség egy részének feladata, hogy akár a hallgatást is vállalva, megőrizze az erkölcsi-kulturális eszmények folytonosságát, egy olyan értéktudatot, amely – ha szűk körben is – egészséges ellenállást jelent az intézményszerűt hazugsággal szemben.”²³

Elég ok lehet-e egy író mellőzésére, ha mára elavult, netán az utókor által helytelenített politikai nézeteket vallott? Az összefüggés nem feltétlenül ilyen közvetlen: a magyar írók, költők munkásságának nagy részét kisebb-nagyobb mértékben, időszakosan minden korban befolyásolta az aktuális politikai miliő. Ám mi történik akkor, ha egy író munkásságát alapjaiban átszövi a politikai ideológia, és alig akad olyan írása, amit nem hat át? Fellapozva a *Korunk* első folyamának Fábry-műveit vagy az *Irodalmi Szemlé*ben 1958-tól publikált esszéit, kritikáit vagy akár könyveit, jelentős többségükben a mára aktualitását veszített, korabeli gondolkodási formákat, elméletek boncolgatását és népszerűsítését, a gyakorlatba való átültetésük egész konkrét lépéseinek leírását olvashatjuk, szépirodalmi elemzéseiben is ideológiai elveket követ. Kivételt képeznek a naplóbejegyzések és a Gáll és a Fábry-vitában is sokak által méltán kiemelt *A vádlott megszólal*. Fábry ez utóbbi, úttörő jelentőségű művében elsőként beszél a csehszlovákiai magyarok helyzetéről, a jogfosztottság éveiről, tiltakozik az ellen, hogy a kollektív bűnösség jegyében negatív megkülönböztetés éri Csehszlovákia magyarok alkotta kisebbségi csoportját. A mű tehát kiemelt társadalmi jelentőségű írás, de nem sorolható Fábry szépirodalmi tevékenységéhez.

Mindennek fényében idetolokodik a kérdés: lehetséges-e egyáltalán, hogy irodalmárnak tekintsük Fábryt. Érdemes megfigyelni, hogy akár Gáll Ernő 1997-es cikkében, akár a Hízsnyai vitázók kivétel nélkül kiemelik Fábry közírói, irodalomszervező szerepét, de irodalmi munkásságáról keveset vagy egyáltalán nem beszélnek. Az ominózus pár sorban, ami által Hízsnyai kirobbantja a vitát, tulajdonképpen azt állítja 1991-ben az *Irodalmi Szemle* lapjain, amit a *Korunk* 1969-es számában Balogh Edgár

már megfogalmazott: Fábry nem szépirodalmárként volt jelentős. („Szépirodalmi munkássága – műfaji értelemben – nincsen.”²⁴) Méliusz József 1957-ben így nevezi: a „lázás tollú szlovenszkói *publicista*”.²⁵ (Kiemelés tőlem: H. Zs.) Csakhogy míg Balogh vagy Méliusz Fábryról szólva a higgadt elemzés hangját választották, Hizsnyai a pamfletből eredő ironiát és szenvedélyességet: „A köztökös kedvéért szólnék még itt néhány keresetlen szót a Fábry-kultusról, sőt magáról Fábry Zoltánról, a virágzások atyjáról is. Magával Fábryval tulajdonképpen nincs is különösebb bajom, amíg annak tartja magát, ami: egy viszonylag tisztességes (ezt az erkölcsi magatartásra értem, s nagyvonalúan egy kevésbé csípős »viszonylaggal« elégtételt veszek tőle néhány ötvenes évekbeli bedőléséért) újságírónak. Nem többnek, nem kevesebbnek – nem másnak.”²⁶ (Kiemelés tőlem: H. Zs.) A pamflet sajátosságainak említésénél érdemes megjegyezni: a maga idejében Fábryt a pamflet nagymestereként tartották számon.²⁷ A *Korunk* első folyamának bármelyik Fábry-cikke ugyanarról a kérlelhetetlen igazságérzetről, szókimondásról, fanyar humorról és heveségről ad bizonyosságot, ami Hizsnyai vitairásait is jellemzi.²⁸

Paradox helyzet: Fábry a „korparancsot”²⁹ követve („...melynek alfája és omegája: harc az emberiség emberi életéért, jobb jövőjéért”) rendkívüli népszerűsége tette szert a maga korában, de munkásságából hiányoznak azok a szépirodalmi művek, amik nevét átmenthették volna újabb korokba. „Igazi gyönyörűséget annak, aki a szépre fogékony, az az irodalom szerzője, melyben a legteljesebben mutatkozik meg a személyiség szabadsága, melynek esetében nem kell félni, hogy ha lekopik róla az ideológia máza, akkor elveszti az olvasóra tett hatását. Nagy csapda az esztétikai és etikai értékek összemosása, még nagyobb az esztétikai az ideológiáival” – mondja Cs. Gyimesi.³⁰ Ebbe a csapdába a kor valamennyi alkotója kénytelen volt beleesni, kisebb-nagyobb mértékben. Dobos László az *Irodalmi Szemle* főszerkesztője volt 1958 és 1968 között. Számos cikket, főszerkesztői bevezetőt tett közzé az aktuális politikai kívánalmak szerint,³¹ emellett azonban olyan regényeket is írt, melyek ma is a szlovákiai magyar kultúra, köztudat szerves részét alkotják. Bárczi Zsófia, a nyitrai Konstantin Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének oktatója távolról sem reprezentatív, de érdekes felmérést készített a 2005–2006-os nyári szemeszterben azon hallgatók között, akik még nem teljesítették a szlovákiai magyar irodalom kurzust. Vagyis válaszaikat csakis előbbi olvasásélményeikre, esetleg az általános és középiskolai évek alatt szerzett információkra alapozhatták. Legtöbbjük (87,71 %) Grendel Lajos nevét tüntette fel, mint általuk ismert szlovákiai magyar író, őt követi Tózsér Árpád (61,40%) és 50,87%-kal Dobos László. Ez azt jelenti, hogy az ötvenhét diák mintegy fele legalább hallásból ismeri Dobos nevét. (A felmérés szerint ugyanakkor csak 3,5 %-a olvasott tőle valamilyen művet.³²) Fábryt azonban a nyolcvanas évek tájékán született egyetemisták közül egyetlenegy sem említette. A hallgatók minden bizonnyal a szépirodalom felől közelítették meg a kérdést, az irodalomtörténet, esetleg irodalomtudomány hívószavak említésével talán más lett volna az eredmény.

Kétségtelen ugyanis: az irodalomtörténet szempontjából Fábry élete, munkássága, hatása megkerülhetetlen a csehszlovákiai magyar irodalom vagy akár a *Korunk* történetének szempontjából. Mint arra Tóth László

2007-ben Fábry 1945 és 1948 között keletkezett naplóiból, leveleiből, emlékirataiból készített válogatásának³³ utószavában rámutat: inkább olyan művek jelennek meg, amelyek Fábryt társadalomtudományi szempontból vizsgálják – ezt látjuk a *Korunk*ban is. Ha az irodalmi életből ki is szorult, a kulturális emlékezetnek része maradt. Szülőházájában bizonyos körökben egész biztosan: stószai házát minden évben – politikusok, közéleti személyiségek – megkoszorúzzák.³⁴ 2017-ben immár negyvennyolcadik alkalommal szervezték meg a Fábry Zoltán Közéleti Napokat. Tehát: nem „irodalmi”, hanem „közéleti” napokról van szó, és nem is irodalmi, hanem kulturális, politikai szervezetek rendezik: a Csemadok³⁵ helyi szervezetei, önkormányzatok és az „Egyesület a keresztény-nemzeti értékek megmaradásáért”.

1939. szeptember 1-jén Fábry Zoltán egy Ady Endréről szóló cikket ad postára a *Korunk* szerkesztőségének címezve. A viharos történelmi események miatt a kézirat sosem érkezett meg Kolozsvárra, csak 1959-ben, Ady halálának évfordulója alkalmából közli az *Irodalmi Szemle*. A „mégis és mégsem harca”³⁶ – fontos gondolata a cikknek, és pontosan jellemzi a *Korunk*-beli Fábry-recepciót is. Elmondása szerint Fábry mindig is esszéista akart lenni,³⁷ az irodalom terén mégsem alkotott maradandót. Neve irodalomszervezőként mégis megkerülhetetlenné vált, összeforrott a *Korunk* történetével, sokat vitatott és ellentmondásoktól sem mentes jelentősége irodalmi helyett közéleti, történelmi szerepében nyilvánul meg.

■ JEGYZETEK

1. Méliusz József: *Vivos voco, mortuos plango*. *Korunk* 1957. 1. sz. 93.
2. Hizsnay Zoltán: *Vízilótetem, avagy a szénfekete tarkó*. *Irodalmi Szemle* 1991. 5. sz. 462.
3. Cs. Gyimesi Éva: *Honvágy a hazában*. Pesti Szalon Kiadó, Bp., 1993. 262.
4. Porkoláb Tibor: *Kultusz és felejtés*. Ráció, Bp., 2017.
5. Kántor Lajos: *A kritikus felezési ideje*. *Irodalmi Szemle* 1992. 12. sz. 1338.
6. Gáll Ernő: *Fábry Zoltán, a „felelő ember”*. *Korunk* 1997. 8. sz. 93.
7. Fábry Zoltán: *Üresjártat 1945–1948: Napló a jogfosztottság éveiből*. Szerk. Tóth László. Regio-Madách–Kalligram, Bp.–Pozsony, 1991 (Regio Könyvek 8).
8. Az 1945–1948 közötti időszakban, az úgynevezett jogfosztottság éveiben 89 660 csehszlovákiai magyart telepítettek erőszakkal Magyarországra, 41 666-ot Csehország területére, és 410 820-at kényszerítettek, hogy reszlovakizáljanak. „Különböző magyar becslések ugyanakkor ennél jóval nagyobbra, 60 és 100 ezer közöttire teszik a cseh országrészekbe hurcolt magyarok számát.” Popély Árpád: *A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1989*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006. 24–25.
9. „Ezzel szemben én az *Üresjártat* íróját rendkívüli módon tisztelem, e művet soha sehoh ki nem gúnyoltam és nem is fogom.” Hizsnay Zoltán: *(élet)lenségek és (tejfogú)ltságek*, *Irodalmi Szemle* 1993. 9. sz. 68.
10. Gáll: *Fábry... i. m.* 93.
11. Fábry: *Üresjártat... i. m.* 112.
12. Gáll: *Fábry... i. m.* 93.
13. Filep Tamás Gusztáv: *Szemponok a (cseh)szlovákiai magyar sajtó első két korszakának történetéhez* In: Tóth László (szerk.): *A csehszlovákiai magyar művelődés története 1918–1988*. Ister, Bp., 1998. (Oktatásügy, közművelődés, sajtó), II. 334.13. *Uo.*
14. Györfly Gábor: *A Korunk a cenzúrahivatal jelentéseiben (1967–1968)* In: Kántor Lajos (szerk.): *Titkosan–nyíltan*. Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, Kvár, 2014. 197.
15. *Uo.*
16. *Gaál Gábor levelei Fábry Zoltánhoz*. *Korunk* 1968. 1. sz. 140.
17. Fábry ismert metaforája, mellyel nemcsak a trianoni békeszerződés utáni, de az 1945–1948 közötti jogfosztottság éveit követő kulturális, irodalmi, társadalmi újraindulást is nevezi. Vö. Turczel Lajos: *Régi és új türelmetlenségek, elfogultságok (Utóhang a Fábry-vitához)*. *Irodalmi Szemle* 1993. 6. sz. 82.
18. Reményik Sándor *Ahogy lehet* című verse 1935-ben jelent meg Makkai Sándor püspök Erdélyből való távozására, a kisebbségi sors elutasításának megrázó hírére reagálva. A Makkai *Nem lehet* című írásával ellentétbe állítható Reményik-vers „Ahogy lehet” szállóigévé vált mondatának számos, idő és hely viszonylatában változó megjelenési formája figyelhető meg. (Cseh)szlovákiai viszonylatban – részben Fábrynak köszönhetően – inkább az „ahogy lehet” messianisztikus magatartása terjedt el.

19. „Arról van ugyanis szó, hogy a szellemi ember, az ún. írástudó mit tegyen, mit tehet ilyen helyzetben? Hallgasson-e s kívülálló néma szemlélőként figyelje, ami népével, népe kárára történik, vagy az »ahogy lehet« parancsát követve megpróbáljon-e segíteni? Fábry ez utóbbit választotta, s hitem szerint – az eredményt látva – igaza volt.” Dobossy László: *Fábry, az elkötelezett*. Irodalmi Szemle 1993. 1. sz. 64.
20. Hizsnyai Zoltán: *Kihergelés*. Irodalmi Szemle 1991. 11. sz. 1179.
21. Hizsnyai Zoltán: *(élet)lenségek és (tejfogú)ltságok (Utóhang a Hizsnyai-vitához)*. Irodalmi Szemle 1993. 9. sz. 68.
22. Fábry: *Üresjártat... i. m.* 107.
23. Cs. Gyimesi: *Honvág... i. m.* 151.
24. Balogh Edgár: *Fábry Zoltán tanítása*. Korunk 1969. 3. sz. 386.
25. Méliusz: *Vivos... i. m.* 94.
26. Hizsnyai, *Vízilovak és más tetemállatok*. Irodalmi Szemle 1991. 7. sz. 679.
27. Tóth László utószava itt: Fábry Zoltán: *Az őrhely megszólal: Napló, emlékiratok, levelek 1945–1948*. Szerk. Tóth László. Kalligram, Pozsony, 2007, 342.
28. „Mécs László költészete: dalolás, de ez a dal: mákony és opium: mert valóságot elködlő, csak-lírává hamisító kísértés, angyali-ördögi kísérőzene a mai társadalom bűnének takarására, dallá kivirágzott semmitmondás: – az uralkodó rend javára.” Fábry Zoltán: *A költő és a valóság* Korunk 1931. 3. sz.
29. Fábry Zoltán: *Korparancs*. Korunk 1934. 6. sz. 480.
30. Cs. Gyimesi: *Honvág... i. m.* 313.
31. Dobos László: *Elindultunk*. Irodalmi Szemle 1958. 2. sz. 1–2.
32. Bárczi Zsófia: *Mennynek és földnek: Irodalmi tanulmányok és esszék*. Madách–Pozsonium, Pozsony, 2009. 116–120.
33. Tóth László utószava itt: Fábry Zoltán: *Az őrhely megszólal: Napló, emlékiratok, levelek 1945–1948*. Szerk. Tóth László, Pozsony, Kalligram, 2007. 342.
34. *Fábry Zoltánra emlékeztek Stószon* <http://felvidek.ma/2017/10/fabry-zoltanra-emlekeztek-stoszon/> (2018. 05. 05.)
35. Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete. Mint a neve is mutatja, kulturális és közművelődési szervezet, 1949-ben alapították Pozsonyban. „Az 1945–1948-as jogfosztottság utáni időszakban egyetlen magyar intézményként a szlovákiai magyarság körében szervezte a kulturális életet, ápolta a hagyományokat és a népművészeti értékeket. Ösztönözte és támogatta a kisebbségi kultúra fejlesztését, az anyanyelv használatát, a szakképzést és az általános műveltségi szint emelését. Alakuló közgyűlésén Fábry Zoltánt választották a szervezet díszelnökévé, aki haláláig betöltötte ezt a tisztséget.” Számos változáson ment keresztül, ma is a szlovákiai magyar kulturális élet egyik szervezője. Forrás: <http://adatbank.sk/lexikon/szlovakiai-magyar-tarsadalmi-es-kozmuvelodesi-szovetseg-csemadok/> (2018. 05.05.)
36. Fábry Zoltán: *A halottak élén*. Irodalmi Szemle 1959. 1. sz.115.
37. *Fábry Zoltán öröksége*. Korunk 1970. 6. sz. 900.

